

ДОСЛІДЖЕННЯ ІРРЕАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ З ПОЗИЦІЙ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ

Тетяна НЕСТЕРЕНКО (Кіровоград, Україна)

Статтю присвячено аналізу наукових підходів до опису лінгвістичної категорії модальності та встановленню адекватної методологічної основи, яка дасть позитивні результати при описі ірреальної модальності.

Ключові слова: модальність, ірреальна модальність, наукова парадигма, структурно-семантичний опис, функціональний підхід, функціональна граматики.

The article is devoted to the analysis of the scientific approaches to description of linguistic category of modality and establishment of adequate methodological basis which will give positive results at description of unreal modality.

Key words: modality, unreal modality, scientific paradigm, structurally-semantic description, functional approach, functional grammar.

Модальність характеризується стійким інтересом до окремих її аспектів представників різних наук – логіки, філософії, психології і, звичайно ж, мовознавства. Склалося декілька напрямків у дослідженні мовної модальності, кожен з яких по-своєму плідний, проте характеризується певними недоліками.

Так, **структурно-семантичний** опис дає струнку класифікацію структурних схем модальних конструкцій і досить повний перелік основних модальних значень, однак усі можливі відхилення від структурних схем, контекстуально зумовлені різновиди значень, навіть самі значення, що є похідними від взаємодії різноманітних факторів у процесі функціонування мови, залишаються за межами структурно-семантичного підходу.

Функціонально-прагматичний опис, навпаки, фіксує велику кількість мовленнєвих проявів модальності, водночас побудова класифікації, що враховує структурні ознаки модальних конструкцій і типологію їхньої семантики, стає проблематичною через надмірну різнохарактерність описуваних явищ.

Когнітивний підхід дає багато в чому позитивні результати: в сучасній науці про мову потреба в загальній теорії модальності актуалізована тим, що лінгвістика є органічною частиною когнітології – наукової парадигми, в якій акумулюється й переосмислюється вся експертна інформація про людську свідомість, мислення, знання про мову.

Як видно, концепція модальності еволюціонувала в парадигмальному просторі мовознавства від структуралізму до когнітивізму [14: 16], залишившись при цьому однією з найскладніших і остаточно не розв'язаних лінгвістичних проблем. Історія вивчення цієї категорії засвідчує, що строгий логіцизм свого часу призводив до ототожнення лінгвістичної модальності з логічною; сувора граматикизація – до ототожнення модальності з морфологічним способом або пошуком вияву модальності на формально-граматичному рівні речення, в його структурі, там де, очевидно, вона не виявляється; використання когнітивного підходу спричиняє практично повну відмову від опису структурної схеми та інших параметрів, що дозволяють зробити типологічну класифікацію не лише констатувального, а й прогнозувального характеру. Невирішеність проблеми модальності можна пов'язати з тим, що представники згаданих напрямків досліджували модальність ізольовано, ставлячи (й це природно) різні завдання, визначаючи об'єктом полярні боки цього багатогранного явища, й

не завжди враховували, що головне завдання цих наукових пошуків – спільне: вивчити й пояснити феномен модальності.

Мета нашої наукової розвідки – установити найбільш адекватну методологічну основу, яка дасть позитивні результати при категоризації модальності (зокрема такого її різновиду як ірреальна) в українській мові.

Сьогодні маятник лінгвістичної науки впевнено хитнувся в бік функціонально-прагматичної та когнітивної наукових парадигм, однак зміна парадигми в жодному разі не передбачає «буквальну заміну чи повне заперечення досягнень попередників, вона скоріше виражається в зміні наукових метафор, поглядів на мову, нових пріоритетних методологічних перспективах, що в «знятій» формі містять ідеї й досягнення попередньої» [11: 25].

З-поміж глобальних методологічних описів для дослідження модальності (зокрема ірреальної) інтегрувальним може стати функціоналізм. О. С. Кубрякова розглядає функціоналізм як такий підхід у науці, коли її центральною проблемою стає дослідження функцій об'єкта вивчення, питання про його призначення, особливості його природи в ракурсі виконуваних ним завдань, здатність об'єкта до їхнього виконання. Загальновизнаним постулатом функціональної лінгвістики є положення про те, що мова є знаряддям, інструментом, засобом, зрештою, механізмом для реалізації певних цілей і намірів – як у сфері пізнання дійсності і її описі, так і в актах спілкування, соціальної інтеракції, взаємодії за допомогою мовця [10: 217]. Домінування функціонального підходу до вивчення модальності спричинено не лише «модними» віяннями в науці або ж тим, наприклад, що українське мовознавство ретельно дослідило таксономію модальності, – воно є цілком логічним продовженням розвитку ідеї дієслівних способів, оскільки «в кожному описі мови та її граматики завжди виявлявся певною мірою функціональний аспект» [17: 4]. У цьому сенсі знаково, що першим зразком функціонального-граматичного опису в слов'янському мовознавстві стала запропонована російським ученим В. В. Виноградовим концепція модальності [2].

Модальність не терпить «резервації» в рамках однієї наукової парадигми. Ще Аристотель вимагав вивчати об'єкт з двох боків – структурного й функціонального. Перехід від системно-структурної до функціонально-прагматичної парадигми характеризується, з одного боку, лише як зміна домінанти, адже системність і структурність залишаються принципами останньої: «системно-структурний та функціональний підходи доповнюють один одного й поєднуються в розгляді мови як адаптивної системи» [1: 7]. З іншого боку, подальший розвиток системно-структурного вивчення мови в рамках функціонального підходу відбувається на принципово новій основі: система мови сприймається не тільки як певна єдність, що складається із взаємопов'язаних елементів, але й як ціле, складники якого володіють певними функціями в мовленні людини. Таким чином, у функціональній лінгвістиці змінюється точка відліку в дослідженні мови, оскільки всі елементи виділяються й описуються передусім відповідно до їх функціональної якості, що уможливорює опис мови та її елементів у єдності структурно-системного й функціонального аспектів й відхід від ізольованого розгляду структури та функції.

На користь функціонального підходу свідчить і те, що він, інтегруючись із когнітивним, у царині модальності відкриває можливість наблизитися до розв'язання цілого ряду питань, пов'язаних із проблемою відношень мови й мислення до явищ об'єктивного світу: «якщо функціонування природної мови якимось чином пов'язане з відношенням мислення до об'єктивного світу, то дослідження модальності має спричинити до рішення принаймні деяких питань, що стосуються природи й структури «відношення змісту висловлення до дійсності з точки зору мовця», відношення, структуру якого й варто визначити в рамках відповідної теорії» [8: 11].

Іншими словами, модель опису ірреальної модальності, будучи моделлю відкритого типу, вимагає використовувати положення як функціоналістів, так і представників інших напрямків лінгвістичної парадигми за умови, якщо ці положення мають пояснювальну силу. Як справедливо наголошує М. В. Всеволодова, модель не може бути неправильною, вона

може бути інакшою. «У зв'язку з визнанням єдності й багатфакторності мови ми розглядаємо результати кожної її моделі як свою правду на шляху до істини» [6: 77].

Світова функціональна лінгвістика розвивалася в різних варіантах залежно від вихідної мовознавчої традиції. Найбільш вагомими для розвитку функціонального напрямку в радянському мовознавстві були вчення про понятійні категорії І. І. Мещанінова, концепція активної і пасивної граматики Л. В. Щерби, дослідження модальності В. В. Виноградова, напрям функціонально-семантичної категоризації мовленнєвих і мовних явищ, принципи якого були розроблені ленінградською функціональною школою на чолі з О. В. Бондарком [13: 779].

Найбільш адекватним описом ірреальної модальності може бути дослідження, здійснене в рамках достатньо викристалізованого за останню чверть минулого століття напрямку **функціональної граматики**, репрезентованого роботами О. В. Бондарка, В. Г. Гака, С. Діка, Г. О. Золотової, А. Мартіне, М. Холідея та багатьох інших. Однією з найбільш поширених на пострадянському лінгвістичному просторі інтерпретаційних моделей функціональної граматики (включаючи модальність) є теоретичні та практичні напрацювання російської функціональної школи. Переконливий тому доказ – шеститомник, результат багаторічної праці вчених-одномудців, «Теорія функціональної граматики», у другому томі якого поряд з темпоральністю розглянуто модальність [15]. В основу моделі функціональної граматики, розробленої О. В. Бондарком та його послідовниками, покладено системно-інтегративний принцип аналізу мовних явищ, здатних взаємодіяти для виконання певних семантичних функцій. При описі мовного матеріалу як основний використовується підхід від «семантики до її формального вираження» (від функцій до засобів). Граматична система мови репрезентована у вигляді функціонально-семантичних полів (ФСП), ядро яких зазвичай складає певна граматична категорія (як-от граматична категорія способу є ядром модальності), а периферія містить різноманітні засоби мови (наприклад, інфінітив як периферія ФСП модальності). Однак якщо уважати граматичним лише те, що має сувору облігаторність, то такій граматиці можна зробити закид щодо рівня її «граматичності». «У якомусь сенсі це вже не грамика, оскільки ФСП на підставі спільності функції інтегрує як морфологічні, так і лексичні, словотвірні та синтаксичні засоби, враховуючи їх прагматичний аспект та комунікативну перспективу висловлення» [9: 27].

Функціональна грамика не є абсолютно новим напрямом у вітчизняному мовознавстві, українська лінгвістична наука, як справедливо зазначає М. І. Калько, увійшла в нове тисячоліття, маючи могутній потенціал розвитку функціональної парадигми [9: 26]. Але поява на зламі тисячоліть підсумкової праці «Українська мова. Енциклопедія» [16] засвідчила, що парадигма функціональної граматики ще не отримала в українському мовознавстві загальноновизнаного статусу. Це суперечить дійсному стану речей, адже кінець минулого й початок нового тисячоліття подарували Україні виконані у функціональному руслі дослідження Ф. С. Бацевича, О. І. Бондаря, І. Р. Вихованця, З. О. Валюх, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, М. І. Калька, М. П. Кочергана, О. І. Леути, М. В. Мірченка, А. К. Мойсієнка, В. М. Ожогана, В. П. Олексенка, М. С. Скаба, С. О. Соколової, М. І. Степаненка, В. Д. Шинкарука та ін. Відділ граматики Інституту української мови АН України працює над створення нової академічної Граматики сучасної української літературної мови в 3-х томах, яка повинна злітувати досягнення зарубіжних функціоналістів та власне українські напрацювання в цій галузі, наприклад, урахувавши здобутки бондарківської школи функціональної граматики (досить дієвий принцип польового моделювання), український відповідник все ж не має стати сліпою копією російського аналога.

Функціональна грамика як особливий різновид граматики знаходиться в стадії розвитку та пошуків у розробці відповідної теорії та понятійного апарату. Для українського мовознавства пріоритетним є напрямок функціональної граматики, теоретичні засади якої обґрунтував І. Р. Вихованець [3; 5]. Учений утвердив “роздільний” підхід до проблем функціональної граматики, що передбачає вирішення з позицій функціоналізму категорійного синтаксису, категорійної морфології та категорійного словотвору з відповідним обсягом категорій, форм, функцій та одиниць. «У межах ідеї **категорійної**

граматики виформувалося чітке бачення частиномовної системи, категорійного апарату, ярусна структура, співвідношення системних, узусних і суто інноваційних тенденцій у граматичному ладі мови та їхня значущість у сучасному мовному ландшафті. Як наголошує А. П. Загнітко, більш коректно такий підхід називати функціонально-категорійним» [7: 26].

Функціонально-категорійну граматику з усіма іншими різновидами функціональних граматик об'єднує загальне розуміння мови як системи мовних засобів, сукупно спрямованих на досягнення певних комунікативних цілей (цілей мовленнєвого спілкування). Особливо виразно простежується зв'язок категорійного змісту морфології з синтаксисом, що зумовлює розгляд морфологічних форм слів різних частин мови як проекцій синтаксичних функцій, адже «властивості й закономірності функціонування будь-якої граматичної категорії як системи можуть бути розкриті повною мірою тільки в тому разі, якщо буде виявлено увесь спектр її взаємозв'язків із функціональним середовищем, ураховуючи різні його виміри: парадигматичний, синтагматичний, прагматичний, епідигматичний» [9: 45].

В останні роки на категорійних засадах упорядковано дві граматичних підсистеми – синтаксис і частково словотвір. Маємо фундаментальну працю з категорійного синтаксису – монографію М. В. Мірченка [12], де вперше змодельовано триаспектну систему та структуру синтаксичних категорій речення, що об'єднує семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні та комунікативно орієнтовані категорії речення, розмежовано надкатегорії, підкатегорії, категорії та грамеми, встановлено особливості їхньої взаємодії. Так, учений розглядає модальність як одну зі складових комунікативної надкатегорії предикативності. Модальність у вузькому розумінні, яке М. В. Мірченко вважає більш обґрунтованим з огляду на можливість вибудувати порівняно чіткі межі її функціонування, є обов'язковою ознакою кожного речення-висловлення і виражає стосунок реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності й ірреальності. Підкатегорія модальності охоплює три грамеми: грамему реальності, грамему потенційності грамему ірреальності. Грамема реальності вказує на реальність явищ у двох часових планах – теперішньому і минулому; грамема потенційності поєднує семи гаданої з погляду мовця майбутньої реальності явища, але фактично його ірреальності і репрезентується формами майбутнього часу; грамема ірреальності вказує на об'єктивно-модальне значення нереальності, стосується явищ, які не відбулися, не відбуваються, проте бажані, потрібні, необхідні тощо, і ґрунтується передусім на морфологічних категоріях наказового й умовного способу дієслова. Як показує уважне прочитання роботи, модальність не отримала чіткої класифікаційної характеристики й вимагає спеціального наукового опису.

На сьогодні фундаментального опису й категорійного впорядкування вимагає українська морфологія. Уперше наскрізно функціонально-категорійний підхід репрезентовано в «Теоретичній морфології української мови» (К., 2004): питання морфології тут розглядаються з позицій функціональної граматики – вирізнення й аналіз частиномовних одиниць, слів-морфем, слів-речень і морфологічних категорій здійснюються в аспекті морфолого-синтаксичного підходу [4]. Ця концептуальна праця засвідчує здобуття морфологією гідного місця в теоретичних зацікавленнях мовознавців, адже саме в морфології укарбовано розмаїття й неповторні вияви мовної структури.

Одним із кроків у напрямку створення цілісного опису української морфології стане дослідження категорій ірреальної модальності, здійснене в рамках функціональної наукової парадигми, відповідно до одного з її напрямів – функціональної граматики, зокрема, з позицій функціонально-категорійного підходу. У визначеному аспекті продуктивною стане характеристика з функціонально-семантико-синтаксичного погляду морфологічної категорії дієслівного способу як найбільш граматикалізованого виразника ірреальної модальності. Доцільним видається використання підходу до функціонального опису згідно з семасіологічним принципом «від форми вираження (засобів) до функцій», що є об'єднувальною ланкою функціонального опису з системно-структурним і який, не дивлячись на традиційність, аж ніяк не вичерпався та слугує необхідним етапом на шляху реалізації іншого, ономасіологічного, принципу функціонального опису мови – «від функції до форм вираження» [17: 4].

Обраний підхід до функціонального опису категорій ірреальної модальності 1) дозволить репрезентувати специфіку способу українського дієслова в його системі та функціональному потенціалі; 2) забезпечить єдність системно-структурного й функціонального аспектів дієслівної способовості, оскільки мовні одиниці та їхні взаємовідношення виділяються з урахуванням їх функціонального призначення; 3) такий підхід є первинним і базовим для теоретичного й практичного вивчення будь-якого явища будь-якої мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике / И. В. Арнольд: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1991. – 140 с.
2. Виноградов В. В. Избранные труды : Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – 558 с.
3. Вихованець І. Р. Принципи категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // III Міжнародний конгрес українців (26 – 29 серпня 1996 р.). Мовознавство. – Харків, 1996. – С. 177–181.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. грамика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
5. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського: [зб. наук. праць. Серія : Філологія]. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 3–6.
6. Всеволодова М. В. Поля, категории и концепты в грамматической системе языка / М. В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2009. – № 3. – С. 76–99.
7. Загнітко А. П. Грамматична концепція Івана Вихованця / А. Загнітко // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики: [зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / Укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. – С. 11–40.
8. Зеленщиков А. В. Пропозиция и модальность / А. В. Зеленщиков. – [изд.2-е, доп.]. – М.: Книжный дом «Либроком», 2010. – 216 с.
9. Калько М. І. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : монографія / М. І. Калько. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
10. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века. – М.: Изд-во РГГУ, 1995. – С. 144–238.
11. Лещак О. В. Очерки по функциональному прагматизму : Методология, онтология, эпистемология / О. В. Лещак ; [Ред. И. Папуша]. – Тернополь; Кельце: Підручники & Посібники : Studia Methodologica, 2002. – 255 с. – (Лаб. славист. и методол. исслед. Терноп. гос. пед. ун-та им. В. Гнатюка, Ин-т славян. филологии Свентокш. акад. им. Я. Кохановского в Кельце).
12. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392 с.
13. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
15. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.]; под ред. А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.
16. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.] – [3-є вид., зі змінами і доп.]. – К.: «Укр. енцикл» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
17. Шелякин М. А. Функциональная грамматика русского языка / М. А. Шелякин. – М.: Рус. яз., 2001. – 288 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Нестеренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір, морфологія, проблеми функціональної граматики української мови.